

PJER BURDIJE
RADIKALNA MISAO
I *PRAXIS*

UREDILI:

IVICA MLADENović
ZONA ZARIĆ
MILAN UROŠEVIĆ

Beograd, 2023.

Biblioteka: Posebna izdanja

Pjer Burdije: radikalna misao i *praxis*

Uredili: Ivica Mladenović, Zona Zarić i Milan Urošević

Izdavač:

Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu

Za izdavača:

Gazela Pudar Draško, direktorka

Recenzenti:

prof. dr Sanja Bojanić

prof. dr Smiljka Tomanović

prof. dr Mirko Filipović

Lektura: Olgica Rajić

Kompjuterski slog: Sanja Tasić

Dizajn korica: Andrej Dolinka

Štampa: Donat graf, Beograd

Tiraž: 300

ISBN 978-86-82324-25-6

| SADRŽAJ

UVODNA REČ	7
Pjer Burdije, sociolog i intelektualac, <i>Ivica Mladenović</i>	13
BURDIJEVI TEORIJSKI KONCEPTI I NJIHOVA PRIMENA	43
Burdijeova teoretizacija države, <i>Mark Lošonc</i>	45
Burdijeova teoretizacija društvenih polja, <i>Milica Resanović</i>	66
Burdijeova teoretizacija habitusa, <i>Dušan Ristić</i>	85
Burdijeova teoretizacija kapitala i klasa, <i>Predrag Cvetičanin</i>	103
Burdijeova teoretizacija simboličkog, <i>Andrea Perunović</i>	130
BURDIJEIZAM I DRUGI SOCIOLOŠKI PRAVCI	147
Burdijeizam i marksizam, <i>Ivica Mladenović</i>	149
Burdijeizam i kritička teorija, <i>Marjan Ivković</i>	167
Burdijeizam i funkcionalizam, <i>Božidar Filipović</i>	194
Burdijeizam i metodološki individualizam, <i>Suzana Ignjatović</i>	213
Burdijeizam i socijalni konstruktivizam, <i>Miloš Jovanović</i>	236
EPISTEMOLOŠKI I METODOLOŠKI OKVIR BURDIJEVE SOCIOLOGIJE	259
Sociološki metod prema Pjeru Burdijeu, <i>Selena Špica</i>	261
Geometrijska analiza podataka i Pjer Burdije, <i>Ivica Mladenović i Leonora Dugonjić Rodvin</i>	279

Epistemološki i metodološki temelji <i>Distinkcije</i> , <i>Andrej Cvetić i Zona Zarić</i>	304
Epistemološki i metodološki temelji <i>Homo academicusa</i> , <i>Alenka Ambroz</i>	325
Epistemološki i metodološki temelji <i>Državnog plemstva</i> , <i>Jasmin Hasanović</i>	341

PJER BURDIJE U IMAGINARNOM DIJALOGU **363**

Pjer Burdije i Antonio Gramši, <i>Aleksandar Korolija</i>	365
Pjer Burdije i Luj Altiser, <i>Milan Urošević</i>	388
Pjer Burdije i Mišel Fuko, <i>Zona Zarić</i>	410
Pjer Burdije i Erik Olin Rajt, <i>Velizar Mirčov</i>	431
Pjer Burdije i Lik Boltanski, <i>Srđan Prodanović</i>	455
Pjer Burdije i Bruno Latur, <i>Stefan Janković</i>	474

Biografije autora	506
-------------------------	-----

Burdijeizam i socijalni konstruktivizam¹²⁸

Miloš Jovanović

Značaj Pjera Burdijea za savremenu sociologiju, ali i druge naučne discipline, verovatno ne treba posebno naglašavati. Kao jedan od cijenjenih intelektualaca, u Francuskoj je uživao veliku popularnost. Pjer Karl (*Pierre Carles*) ga je od 1998. do 2001. godine pratio i snimio o njemu film *Sociologija kao borilačka veština (La sociologie est un sport de combat)*. Knjiga *La Misère du monde*, koju je zajedno sa saradnicima objavio 1993. godine, „prodana je u preko 100.000 primeraka za tri meseca i narednih meseci bila je na vrhu liste bestselera; o njoj se opširno raspravljalo u političkim krugovima i popularnim časopisima (konzervativni premijer Baladur je javno naredio članovima svog kabineta da je pročitaju); adaptirana je za pozorišnu predstavu, a nastavnici je koriste širom zemlje, kao i socijalni radnici i aktivisti na lokalnom nivou“ (Wacquant 1998: 322–323).

Brojni radovi posvećeni Burdijeu neupitno svedoče o njegovom statusu modernog sociološkog klasika.

128 Prva verzija ovog rada predstavljena je na Međunarodnoj naučnoj konferenciji *Horizontali angažmana: ovekovečiti Pjera Burdijea*, održanoj 22. i 23. decembra 2020. godine u organizaciji Instituta za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Centra za napredne studije Jugoistočne Evrope Univerziteta u Rijeci, École Normale Supérieure iz Pariza i Francuskog instituta u Srbiji. Konačna verzija nastala je tokom istraživanja koje je podržalo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (Ugovor br. 451-03-9/2021-14/200165).

Berger (*Peter L. Berger*) i Lukman (*Thomas Luckmann*) najpoznatiji su po „raspravi o sociologiji znanja“: *Društvena konstrukcija stvarnosti*, prvi put je objavljena 1966. godine. Ovo delo je 1997. godine, prema glasovima članova Međunarodnog sociološkog udruženja, ušlo u izbor najznačajnijih knjiga sociologije XX veka, zauzevši tada peto mesto, odmah ispred Burdijeove *Distinkcije*.¹²⁹ Trebalo bi u ovom kontekstu pomenuti da je Bergerovoj i Lukmanovoj knjizi, na dvadeset i petu godišnjicu objavljivanja, posvećen bilten teorijske sekcije Američkog sociološkog udruženja: *Perspectives* 15(2), dok su na pedesetu godišnjicu tri naučna časopisa posvetila sveske njihovoj teoriji: *Cultural Sociology* 10(1), *Human Studies* 39(1) i *Sociální studia* 13(3). U Srbiji je temat *Glasnika etnografskog instituta SANU* 67(1) bio naslovljen: *Teorijsko nasleđe Pitera Bergera i Tomasa Lukmana*.

Prevedenu na više od 20 jezika¹³⁰, *The Social Construction of Reality* nazivaju i „biblijom socijalnih konstruktivista“ (Collin 1997: 66), te „izvornom izričito 'konstrukcionističkom' studijom“ koja je „uvela 'socijalnu konstrukciju' u rečnik društvene nauke“ (Hjelm 2014: 17).¹³¹ Pre nego što krenemo u razmatranje sličnosti i paralela, odnosno razlika i razilaženja Burdijeove i Berger-Lukmanove teorije, trebalo bi da razjasnimo na šta se, zapravo, odnosi izraz „socijalni konstruktivizam“ i u kakvom odnosu prema njemu stoje dvojica američkih¹³² teoretičara.

129 Videti <https://www.isa-sociology.org/en/about-isa/history-of-isa/books-of-the-xx-century>.

130 Među kojima je i izdanje u prevodu Srđana Dvornika (1992).

131 Sintagmu *social construction* je, inače, prvi upotrebio Vord (*Lester Frank Ward*) u jednom članku iz 1905. godine (Knoblauch, Wilke 2016: 54), no tek nakon objavljivanja Bergerove i Lukmanove knjige ova fraza postala je „sveprisutna“, do te mere da je Heking smatra „izveštačenom metaforom“ (Hacking 1999: 35).

132 Pošto su svoj *magnum opus* napisali na engleskom i objavili u Njujorku, ovde ih svrstavamo u američke teoretičare, no Berger i Lukman su poreklom Austrijanci – Berger je rođen 1929. godine u Beču, a Lukman 1927. u Jesenicama, u Kraljevini Jugoslaviji (majka mu je bila Slovenka). Obojica su emigrirali u Ameriku ubrzo nakon Drugog svetskog rata i tamo započeli akademske karijere. Berger je ostao u SAD, a Lukman se vratio u Evropu pošto je 1965. dobio mesto profesora na Univerzitetu u Frankfurtu, odakle je 1970. prešao na Univerzitet u Konstanci.

Socijalni konstruktivizam: svet se ne otkriva, već društveno stvara

Na početku nailazimo na jezičku nedoumicu: „konstruktivizam“ ili „konstrukcionizam“? Autori sa engleskog govornog područja preferiraju *constructionism*, mada ima izuzetaka (Collin 1997; Detel 2001), dok oni sa nemačkog koriste *Sozialkonstruktivismus*, odnosno *social constructivism* (npr. Pfadenhauer, Knoblauch 2019). Kod nas su zastupljene obe varijante – *konstrukcionizam* (npr. Ber 2001; Spasić 1996) i *konstruktivizam* (uporediti Ricer 2009; Stojnov 2007), kao i kompromisno rešenje: *konstruk[tiv/cion]izam* (Marinković 2006). Ograničeni prostor ovog rada nam ne dozvoljava iscrpni pregled različitih shvaćanja suštinskih odlika, genealogije, klasifikacija i kritika socijalnog konstruktivizma, kao ni detaljnu raspravu o tome da li je u pitanju (meta)teorija, paradigma, pogled na svet ili posebna vrsta teorijskog senzibiliteta¹³³. Ono što je sigurno je da se *ne radi* o „posebnoj i jedinstvenoj doktrini“ (Detel 2001), već o „mnogim konstruktivizmima“ (Hjelm 2014: 3).

Pošto ukratko ocrtamo obrise socijalnokonstruktivističkog pristupa, ograničićemo se na teoriju Bergera i Lukmana koju ćemo razmatrati uporedo sa Burdijeovom, bez analize drugih autora koji bi mogli biti svrstani u konstruktiviste.¹³⁴ Opređelili smo se za termin „konstruktivizam“¹³⁵, najviše zbog toga što tu varijantu koriste sâmi Lukman i Berger,¹³⁶ ali i njihovi direktni, samopriznati i najplodniji nastavljači – savremeni nemački sociolozi okupljeni oko teorijsko-istraživačkih programa hermeneutičke sociologije (sa)znanja (*hermeneutische*

133 Za različite (re-/de-)konstrukcije „konstrukcionističkog mozaika“, videti Holstein, Gubrium 2008; Marinković 2006.

134 Za hronološki pregled mislilaca koji su uticali na razvoj konstruktivizma (od Vikoa [Giambattista Vico] do postmodernista), videti Lock and Strong 2010. *Oksfordski sociološki rečnik* kao preteče konstruktivizma u sociologiji navodi Tomasa (William Isaac Thomas), Šica (Alfred Schütz) i sociologe „čikaške škole“ (Scott 2014: 692).

135 S tim što u navodima iz teksta prenosimo varijantu koja stoji u originalu.

136 Tako i Dušan Marinković njihovu teoriju naziva „ranim dijalektičkim konstruktivizmom“ (Marinković 2006: 11).

Wissenssoziologie) i komunikativnog konstruktivizma (*kommunikativer Konstruktivismus*).

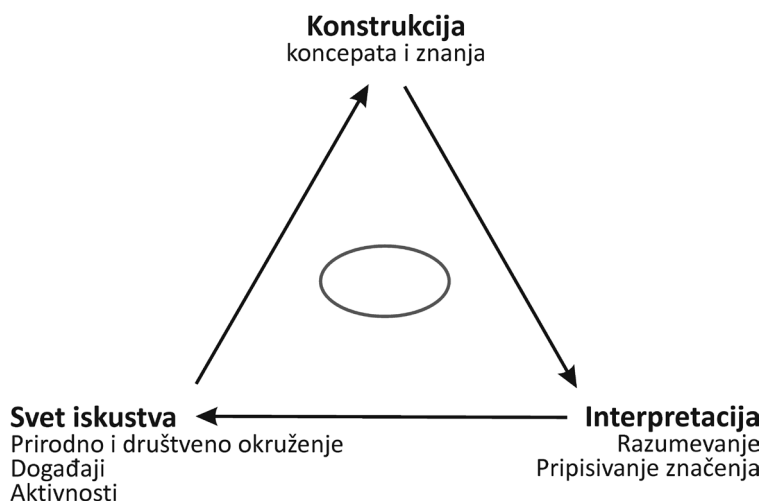
Najjednostavnije rečeno: „socijalni konstrukcionizam tvrdi da ljudski svet nije tako jednostavan i očigledan kako se čini i da ljudi, vi i ja, aktivno učestvujemo u njegovoj proizvodnji i reprodukciji – njegovom konstruisanju“ (Hjelm 2014: 2). Nezavisno od oblasti ili naučne discipline iz koje dolazi, svaku verziju konstruktivističkog pristupa karakteriše „neverica“: „stvarnost nije ono što izgleda da jeste, odnosno [...] objekti saznavanja ne postoje nezavisno od uma i delatnosti naučnika“ (Stojnov 2007: 254). Antirealizam konstruktivizma se ogleda u neprihvatanju da je naše znanje rezultat i neposredni odraz našeg opažanja „jedne jedine prave stvarnosti“. Dovedeno je u pitanje postojanje „objektivnih“ činjenica¹³⁷ nezavisnih od ljudskih praksi.

Činovi kategorizovanja imaju konstitutivnu ulogu i ne predstavljaju puki opis „imanentnih svojstava sveta, već sredstvo njegovog diskurzivnog uobličavanja“ i stoga „postojeće definicije i okviri predstavljaju samo jedan od mogućih poredaka u svetu“ (Stojnov 2007: 254). Na jezik se gleda kao na preduslov mišljenja. Jezik dobija povlašćenu ulogu u konstruktivističkim istraživanjima pošto mu se pripisuje performativna, a ne samo opisna uloga. Heking akcentuje ideju kontingencije – uverenje da „stvari“ nisu nužnim načinom date, niti nepromenljive – kao tipičnu za socijalni konstruktivizam, pod kojim podrazumeva „različite sociološke, istorijske i filozofske projekte koji imaju za cilj prikazivanje ili analiziranje stvarnih, istorijski situiranih, društvenih interakcija ili uzročnih sledova koji su doveli do ili su bili uključeni u nastanak ili uspostavljanje nekog sadašnjeg entiteta ili činjenice“ (Hacking 1999: 48).

Konstruktivizam stoji nasuprot esencijalističkim analizama koje tvrde da su „stvari jednostavno takve i/ili da su oduvek bile takve“, i umesto toga iznosi stanovište po kojem se „stvari stvaraju, i izmišljaju,

137 Upporediti sa Ničeom (*Friedrich Nietzsche*) koji, kao konstruktivista *avant la lettre*, piše: „Protiv pozitivizma, koji zastaje kod fenomena da 'postoje samo činjenice', hteo bih reći: ne, baš činjenice ne postoje, nego samo *tumačenja* činjenica. Mi ne možemo utvrditi nijedan fakt 'po sebi': možda je besmislica hteti tako što“ (Niče 1972: 420).

u okviru različitih društvenih i kulturnih procesa, praksi i činova“ (Schneider 2005: 724). Insistira se na socio-kulturno-istorijskoj specifičnosti znanja, uz fokusiranje na procesualnost društvenih interakcija i praksi izgrađivanja sveta. Tako Beker (*Howard S. Becker*) kaže da za njega društvena konstrukcija stvarnosti znači „da ljudi jednostavno razgovaraju jedni sa drugima, neposredno ili na neki drugi način, i odlučuju kako će da nazovu stvari oko sebe i kako će te stvari da shvate. Drugi ljudi mogu da različito odluče o tim pitanjima i zato pojam socijalne konstrukcije ima određenu snagu, jer čini da vidite da ono za šta mislite da je stvarno, nije nužno stvarno za neke druge ljude i da to predstavlja vrlo plodno područje za istraživanje i razumevanje“ (citat prema Ralón i Ralón 2013).

Grafik 1. Konstrukcija i interpretacija kao način pristupa svetu iskustva (Flick 2004: 90).

Zanimljivo je da Berger i Lukman prave odlučan otklon od socijalnog konstruktivizma. Lukman se pita: „Ko je u raju ili paklu, verovatnije u paklu, izmislio (socijalni) 'konstruktivizam'?“ (Luckmann 2001: 23). Berger izričito poriče bilo kakav afinitet prema konstruktivizmu,

koji smatra „čedom“ „orgije ideologije i utopizma koja je izbila širom akademske scene krajem 1960-ih“: „Ni Lukman ni ja nismo gajili simpatije prema ovom *Zeitgeist*-u, ali čak i da smo imali više razumevanja, naša vrsta sociologije nije bila ono za čim su svi ovi navodni revolucionari žudeli. Nije moguće svirati kamernu muziku na rok festivalu“ (Berger 1992: 2). On takođe konstruktivizam u najradikalnijem vidu naziva „tipom nihilizma“ i naglašava da su njih dvojica više puta bili prinuđeni da izjavljuju: „Mi nismo konstruktivisti“ (Berger 2011: 95).

Distanciranje je uslovljeno njihovom ideološkom, ali i epistemološkom pozicijom. Kao nastavljači prosvetiteljskog projekta moderne, Berger i Lukman postojanje objektivne stvarnosti i činjenica, te mogućnost njihovog saznavanja, ne dovode u pitanje.¹³⁸ Ipak, između *Društvene konstrukcije stvarnosti* i kasnijeg konstruktivizma postoje značajne linije kontinuiteta – Bergerova i Lukmanova teorijska postavka je kroz razne verzije konstruktivizma dalje razvijana, možda u pravicima i u meri koji njima nisu odgovarali, ali svakako na takav način da bi se s pravom moglo reći da njihova knjiga predstavlja teorijski izvor konstruktivizma (videti Spasić 2019).

Zajedno sa Burdijeom i nasuprot Burdijeu

Iako nije bilo potpunog međusobnog ignorisanja, kao u slučaju Dir-kema i Vebera, koji su takođe bili savremenici čija su se interesovanja umnogome podudarala, ne bi se moglo reći da je Burdije obratio previše pažnje na Bergera i Lukmana, kao ni obratno. Tako u tekstu *O simboličkoj moći* Burdije u fusnoti navodi Šica i Bergera kao predstavnike „neofenomenološke tradicije“ (Bourdieu 1977: 411), a u *Pozivu na refleksivnu sociologiju* u uvodnom poglavlju nalazimo referencu na Bergera i Lukmana (Bourdieu, Wacquant 1994: 9) u vezi sa nedostacima

138 Burdije se, takođe, suprotstavljao relativističkim – i postmodernističkim – pogledima na nauku (Bourdieu 2014), a „postmoderniste“ je držao za, suštinski, konzervativne mislioce „koje je oživljavanje starih predrasuda filozofa prema društvenim naukama često dovodilo na granicu nihilizma“ (Bourdieu 2019b: 69).

zamisli društvene strukture koju nudi „nerekonstruisana fenomenologija društvenog života“.¹³⁹

S druge strane, Berger i Lukman pominju Burdijea tek u intervjuima datim pred kraj života. Lukman u kontekstu proširenja koncepta „znanja“ koje obuhvata i ono koje je inkorporirano,¹⁴⁰ a Berger u komentaru drugih pokušaja „mirenja“ subjektivizma i objektivizma u sociološkoj teoriji.¹⁴¹ Upravo ova namera prevazilaženja ili premošćavanja jaza između objektivističkog i subjektivističkog pristupa, „lažne antinomije“ između strukture i delatnosti, jeste prva sličnost koja može da se uoči prilikom poređenja Burdijeove i Berger-Lukmanove teorije.

Dijalektički pristup Bergera i Lukmana jeste svojevrсна preteča Burdijeovog integrativnog rešenja (Dreher 2019: 237), koje je pomoglo oblikovanju Gidensovog teorijskog okvira u kojem su kasniji čitaoci nalazili ideje i termine, bez znanja o njihovom pravom izvoru (Calhoun 1996: 303). Oni rešenje fundamentalnog sociološkog problema odnosa individue i društva koncipiraju kao stalni dijalektički proces stvaranja, prenošenja i reprodukcije „stvarnosti“. U tom procesu analitički razlikuju tri momenta: eksternalizaciju, objektivaciju i internalizaciju.

*Eksternalizacija*¹⁴² je segment dijalektike u kojem ljudska bića „zajednički 'smišljaju' društveni svet“ (Berger 2011: 90). „Svako ljudsko

139 U predavanju održanom 19. oktobra 1982. na Koležu de Frans Burdije pominje Šica koji je osnovao „fenomenološku školu u Sjedinjenim Državama“, pri čemu svakako misli, iako ih izričito ne pominje, i na Bergera i Lukmana (Bourdieu 2019a: 63).

140 „Burdijeov rad je sigurno velikim delom u skladu sa našim razmišljanjima. Ne cenim naročito njegov koncept 'habitusa' – delom zbog reči koju koristi za kategoriju, delom i zbog same kategorije. Njegov rad je zanimljiv, zasigurno“ (Dreher, Göttlich 2016: 39).

141 „Gajim simpatije prema tim pokušajima. Čitao sam Burdijea i Gidensa i nemam velikih zamerki. Nemam ni nekog velikog interesovanja za to. Nisu me zanimale ove 'fine distinkcije', da upotrebim burdijeovski koncept, između ove teorije i one teorije. Zanimalo me je, ili me zanima i to od samog početka: šta pokreće ljude? Šta pokreće društvo? I da li je teorija korisna za razumevanje? I smatrao sam da je pristup *Društvene konstrukcije* izuzetno koristan“ (Steets 2016b: 17).

142 *Externalization* kao pojam nalazi svoje poreklo u Hegelovom *Entäußerung*, konceptu koji ima tri aspekta: stvaranje nečeg novog, davanje/odbacivanje nečeg svog i samootvaranje iznutra ka spolja. U *Fenomenologiji duha* ovaj termin je preveden kao *otuđenje* (što bi pre bio prevod *Entfremdung*). Verovatno bi bolja rešenja bila *ospoljavanje* ili *opredmećenje* (zahvaljujem Zoranu Dimiću na ovoj napomeni).

društvo je poduhvat izgradnje sveta“ (Berger 1990: 3), a „građa’ (*stuff*) od koje se prave društvo i sve njegove formacije jesu ljudska značenja eksternalizovana u ljudskoj aktivnosti“ (ibid.: 8). Subjektivna značenja se konstituišu u svesti i onda ispoljavaju, čime se antropološki i fenomenološki objašnjava individualna društvenost (*sociality*) (Schnettler, Knoblauch, Raab 2017: 254).

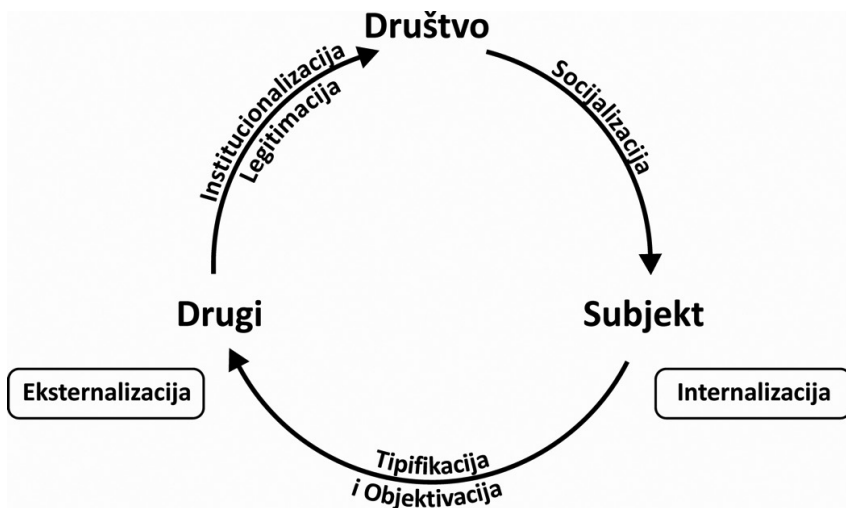
*Objektivacija*¹⁴³ je momenat „u kojem ovaj društveni svet postiže naizgled ‘tvrdu’ stvarnost i izvan individua koje u njemu stupaju u interakcije“ (Berger 2011: 90). Tokom objektivacije ono „ospoljeno“ postaje stvarnost kroz društvene procese institucionalizacije i legitimacije (Schnettler, Knoblauch, Raab 2017: 254).

Internalizacija, najzad, predstavlja „proces u kojem se objektivni ‘spoljni’ svet projektuje nazad u svest pojedinaca kroz različita iskustva socijalizacije, počev od detinjstva, ali nastavlajući se tokom celog života“ (Berger 2011: 90). „Pounutrivanje“ društveno objektivizovanih obrazaca delanja i njima pridodatih značenja omogućuje stvaranje i trajno uspostavljanje ličnog identiteta (videti Jovanović 2019), što je proces kroz koji se individue konačno integrišu u svet.

Berger i Lukman fundamentalnu dijalektiku formulišu kroz sled tvrdnji: „Društvo je ljudski proizvod. Društvo je objektivna stvarnost. Čovek je društveni proizvod“ (Berger, Luckmann 1991: 79). Lako se uočava sličnost sa onim što Burdije piše o izgrađivanju teorije o načinu nastanka prakse, koja je preduslov stvaranja jedne „eksperimentalne nauke o dijalektici *unutrašnjosti* i *spoljašnjosti*, odnosno o *interiorizaciji spoljašnjosti*, odnosno o *eksteriorizaciji unutrašnjosti*“ (Burdije 1999a: 158). Analiza društvenog sveta koja izostavi bilo koji od tri pomenuta momenta vodi iskrivljenom gledištu (Berger, Luckmann 1991: 91).

143 *Objectivation* je prevod nemačkog termina *Versachlichung*, koji je kod nas preveden kao *postvarenje*, koje ima tri logička stadijuma: 1) pretvaranje (*Verkehrung*) odnosa osoba u odnose među stvarima (*Sachen*); 2) pretvaranje postvarenih odnosa – društvenih – stvari (*Sachen*) u društveno-prirodne odnose (prirodnih/materijalnih) stvari (*Dinge*); 3) pretvaranje proizvodnih odnosa ljudi u reifikovano-postvarene odnose stvari koje otelotvoruju društveno-prirodna svojstva i time zadobijaju „sablansnu predmetnost“ ili „fantazmagoričan oblik“ (videti Tairako 2017).

Tako, na primer, zanemarivanje eksternalizacije teži ka reifikovanom viđenju društvene stvarnosti, pri čemu ostaje prikriveno da je ona rezultat tekuće i trajne ljudske proizvodnje, te se društveni fenomeni vide „kao stvari“ (*thing-like*), kao da su deo „prirodnog“ sveta (Berger, Luckmann 1991: 222, 106–109).¹⁴⁴

Grafikon 2. Fundamentalni dijalektički proces kod Bergera i Lukmana (Knoblauch 2011: 140).

Burdije takođe smatra objektivizam nepotpunim „modusom teorijskog znanja“, s obzirom da objektivističko znanje zanemaruje uzajamnu uslovljenost subjekta – koji saznanje – i objekta – kao predmeta saznanja – i na njihov odnos gleda kao na „svršen čin“ (Burdije 1999a: 148), pritom „redukujući istoriju na ’proces bez subjekta’“ (Bourdieu 1990: 41). Burdije se, u kritici objektivizma (Burdije 1999a: 158), poziva na Marksa koji za Hegela kaže da zamenjuje „stvari logike za logiku

¹⁴⁴ Berger prihvata Marksovo razlikovanje *objektivacije* (*Versachlichung*), *eksternalizacije* (*Entäußerung*), *reifikacije* (*Verdinglichung*) i *alijenacije* (*Entfremdung*), kao i shvatanje da poslednja dva procesa, za razliku od prethodnih, nisu antropološke nužnosti (Berger 1990:197).

stvari“. No, iako Burdije uspeva da, kroz „prakseološki modus znanja“, prevaziđe objektivizam i subjektivizam, njegova teorija, koju sâm etiketira kao „konstruktivistički strukturalizam“ ili „strukturalistički konstruktivizam“ (Burdije 1998: 143),¹⁴⁵ svakako u većoj meri naglašava strukturni momenat. Dejstvenik koji može da improvizuje i koji je sposoban za invenciju i inovaciju, nalazi mesta u Burdijeovoj teoriji, s tim što njegova uloga ostaje veoma ograničena, budući da je invencija nenameravana, a improvizaciju regulišu strukture (Ricer 2009: 281).

Berger i Lukman nude rešenje koje daje više prostora za agensnost subjekata. U njihovoj konceptualizaciji, usredsređenoj na dvosmernost odnosa društvenog i individualnog, pojedinci „*aktivno usvajaju određene segmente društvenog znanja i na jedinstven način ga talože u svoje subjektivno znanje*“ (Meyer 2008: 523 – *kurziv M. J.*), pri čemu su u potpunosti priznate socio-kulturne datosti ili „društveno-istorijsko *a priori*“. Ovako osmišljene individue nisu svedene na Garfinklove (*Harold Garfinkel*) *cultural dopes* – „ljude koji ne mogu samostalno donositi odluke, jer nisu sposobni da se odupru kulturnom determinizmu“ (Ricer 2009: 233). Ako su individuacija i agensnost, aktivnost i kreativnost subjekta¹⁴⁶ elementi kojima Burdije daje sasvim ograničen značaj, onda je teoretisanje (klasne) strukture – posebno strukture društvenih nejednakosti i institucionalnog poretka – svakako srž njegove sociologije. Ovo ne čudi, s obzirom da je sociolog morao da se na kreativan način izbori sa neposrednim i dominantnim uticajem francuskog strukturalizma u tom periodu, i da kroz pojam „polja“¹⁴⁷ na relacionistički način rekonceptualizuje strukturu „društvenog prostora“.

145 Ove odrednice se ipak nisu ustalile. Češće se za označavanje njegove teorije koristi sintagma: „genetički strukturalizam“.

146 U jednom razgovoru vođenom 1999. Godine, Burdije „priznaje“: „Ceo taj fenomenološki opskurantizam, Sartr i egzistencijalizam; herojska estetika kod Ničea; spasavanje filozofije subjekta – uvek sam smatrao da je sve ovo prilično glupo. Nikad nisam stvarno bio u tom *tripu*“ (Bourdieu i dr. 2012: 124).

147 Polje je relativno autonomna sfera društva u kojoj su locirani dejstvenici i njihovi društveni položaji. Položaj svakog posebnog dejstvenika rezultat je međudelovanja: posebnih pravila svakog polja, habitusa dejstvenika i količine i strukture kapitala kojima oni raspolazu. Videti tekst Milice Resanović u ovom zborniku.

Berger i Lukman društvenu strukturu vide kao puki zbir pojedinačnih strategija i akata klasifikacije, što im Vandenberghe opravdano spočitava kao problematično, kao i svođenje strukture na kulturu kroz „idealističku koncepciju društvene strukture kao ograničavajućeg sistema tipizacija“ (Vandenberghe 2018: 413). Pored ovoga, kao problematično isti autor vidi i prenaplašavanje značenja na štetu normi i izraza (svođenje kulture na simbole i znakove), redukciju koncepata alijenacije i reifikacije na režime svesti i mentalna stanja (svođenje društvenih patologija na psihičke) i, na kraju, konzervativnu koncepciju društvenog poretka (svođenje društvenog poretka na društvenu kontrolu) (ibid.: 413–414).

Usredsređujući se na „Hobsov (*Thomas Hobbes*) problem poretka“, Berger i Lukman se približavaju funkcionalistima, prema kojima su inače bili prilično kritički nastrojeni. Oslanjajući se na Gelenovu (*Arnold Gehlen*) filozofsku antropologiju, oni u biološkim datostima vide osnovu društvenog poretka. Prema tom shvatanju, institucije čine ljudsko ponašanje „predvidivim“ i „pravilnim“, tako što ljudsku „otvorenost prema svetu“, „plastičnost“ i „nestabilnost“ svode na usta(nov)ljene i naviknute radnje. Društvene ustanove imaju funkciju „spoljašnjih oslonaca“ i „pregrada“ za ponašanje, time stvarajući stabilnu „pozadinu“ za „oslobađanje“ ljudske kreacije i inventivnosti. „Ove biološke činjenice ne impliciraju bilo koji *određeni* društveni poredak, one samo podrazumevaju fundamentalnu nužnost društvenog poretka uopšte [...]. Iako je, u izvesnom smislu, biološki *neophodan*, društveni poredak je *društveno* konstruisan“ (Abercrombie 1986: 18).

Lukman i Berger se očituju kao konzervativci¹⁴⁸ kada promišljaju „društvene procese koji stabilizuju realnost i društvenu promenu pre vide kao pretnju društvenom poretku, nego kao šansu za napredak“

148 „Nostalgičan prema Austrougarskoj monarhiji, (Berger je) uvek bio kritičan prema levici. Pred kraj svog života bio je usko povezan sa neokonzervativnim časopisom *Commentary* i neoliberalnim *American Enterprise Institute* u Vašingtonu. Objave na njegovom blogu na sajtu *American Interest* (<https://www.the-american-interest.com/v/peter-berger/> – M. J.), koje je postavljao do poslednjeg trenutka, ukazuju da bi glasao za Donalda Trampa“ (Vandenberghe 2018: 408–409).

(Eberle 2019: 148). Oni gledaju svet kao „endemski, u osnovi i sistematski haotičan i nesiguran“ (Abercrombie 1986: 19), te opravdavaju potrebu za redom kao branom od uvek preteće „mračne strane“ anomalije – „društveni život se užasava nereda kao što se priroda užasava praznine“ (Berger 1971: 3). Njihovoj teoriji, međutim, ne manjka potencijal za „razotkrivanje“ (*debunking*) reda i prateće hijerarhije,¹⁴⁹ o čemu je Berger pisao još u *Pozivu na sociologiju* (Berger 2004: 25–53), a posebno naglasio u tekstu „Sociologija i sloboda“. Tu izlaže shvatanje prema kojem je sociologija subverzivna (kada su u pitanju ustaljeni obrasci mišljenja) i konzervativna (u njenim implikacijama po institucionalni poredak): „To nije konzervativizam zasnovan na uverenju da su institucije *statusa quo* svete, neupitno ispravne ili empirijski neizbežne. Spomenuti subverzivni impuls sociologije sprečava ovu vrstu konzervativizma. Pre je u pitanju konzervativizam zasnovan na skepticizmu prema *statusu quo* u društvu, kao i prema raznim zamislama novih društvenih uređenja. To je, ako želite, konzervativizam pesimiste“ (Berger 1971: 4).

Burdije je na poziciji *aktivizma optimiste*¹⁵⁰, ali tek od 80-ih godina prošlog veka.¹⁵¹ Iako blizak levisi u Francuskoj – zalažući se za postignuća države blagostanja, poput: državnog penzionog sistema, sigurnosti zaposlenja, otvorenog pristupa visokom obrazovanju, itd. – nikad nije bio član ni Socijalističke ni Komunističke partije. Tokom protesta

149 „Može se reći da je prva mudrost sociologije ovo – stvari nisu onakve kakvima se čine“ (Berger 2004: 23).

150 Što je ironično ako se uzme u obzir da se njegovoj teoriji često spočitava prenatraglašeni determinizam (Swartz 2005: 362).

151 Ako su podaci dostupni na sajtu *HyperBourdieu* verodostojni, Burdije (tek) od 1980. počinje da potpisuje peticije (<http://hyperbourdieu.jku.at/hyperbourdieuPetitions.htm>). Godine 1981. zajedno sa Fukoom organizuje akciju podrške poljskom sindikatu *Solidarnost* (Eribon 2014: 370–379). Burdije je bio najistaknutiji potpisnik peticije francuskih levičarskih intelektualaca protiv bombardovanja Jugoslavije, „Arrêt des bombardements, autodétermination“, objavljene 31. marta 1999. godine u *Le Monde*-u (https://www.lemonde.fr/archives/article/1999/03/31/arret-des-bombardements-autodetermination_3560545_1819218.html), a njegovo ime je prvo i na spisku intelektualaca iz celog sveta koji su potpisali apel: “Why we oppose Nato’s war in the Balkans“, objavljen 10. maja iste godine u *New Statesman*-u (<https://www.newstatesman.com/node/149110>).

1968. držao se po strani (Eribon 2014: 370) i bio kritičan prema ideji „totalnog intelektualca“ koju je oličavao Sartr. U prvom delu svoje karijere, Burdije je bio više naučnik koji je pre svega bio zainteresovan da utemelji sociologiju kao rigorozni istraživački i naučno legitimni – ali ne pozitivistički – poduhvat, koncentrišući se na interne borbe u francuskom naučnom polju u kojem je tada „izrazito povlašćen položaj“ imala filozofija (Bourdieu 2019b: 9, 34, 64, 66; Swartz 1997: 28–30). U ovom polju je dominirao jedan elitistički način mišljenja: „Altiser je s omalovažavanjem govorio o 'takozvanim društvenim naukama'. To je bio manir kojim se činila vidljivim vrsta razdvajanja između istinskog znanja – koje je u posedu nauke – i lažne svesti. To je, po mom mišljenju, vrlo aristokratski“ (Burdije, Iglton 2020: 108).¹⁵²

Kada se etablirao¹⁵³ u naučnom polju i velikim delom ličnom zaslugom sociologiji u Francuskoj obezbedio poziciju „kritičke svesti društva“ i nauke koja na osnovu rezultata iskustvenih istraživanja dekonstruiše dominantne narative i „s pravom“ očekuje određene političke efekte, Burdije se posvetio kritici neoliberalizma (videti Burdije 1999b), ukazujući na negativne socijalne i ekonomske posledice koje su trpeli oni koji su najneposrednije bili pogođeni „demontranjem“ sistema socijalne zaštite, odnosno dominirani društveni slojevi. Burdije kao zadatak naučnog istraživanja vidi „razotkrivanje skrivenih interesa ustanovljenih (društvenih) snaga“ čime „nove mogućnosti za lične i kolektivne aranžmane postaju moguće“ (Swartz 2005: 338). Za razliku od Lukmana i Bergera koji do kraja ostaju navodno vrednosno neutralni veberijanci, Burdije još u *Reprodukciji* kritikuje taj princip: „nauka [...] neće imati svoj predmet ukoliko za svoj predmet ne uzme upravo ono što ne dopušta konstrukciju tog predmeta. Ako odbijemo takav projekat, ograničićemo se na slepo ili saučesničko pristajanje uz dato u onom obliku u kom je dato, bilo da takvu teorijsku predaju

152 O Satrtrovom „nadmenom stavu“ prema humanističkim naukama i izbegavanju pominjanja sociologije, videti Bourdieu 2019b: 23.

153 Uzlazna linija Burdijeove akademske karijere dostiže vrhunac 1981. godine, kada je, uz Fukoovu pomoć (Eribon 2014: 312), izabran za redovnog profesora na Katedri za sociologiju Koleža de Frans, najprestižnije univerzitetske ustanove u Francuskoj.

maskiramo razmetljivom strogošću empirijskih postupaka ili da je legitimizujemo pozivanjem na ideal 'etičke neutralnosti', to jest da sa ustanovljenim poretком sklopimo pakt o nenapadanju" (Burdije, Paseron 2012: 119).

Burdijeova osnovna namera bila je razotkrivanje mehanizama proizvodnje i reprodukcije odnosa dominacije u društvu, što pojmu *moći* daje ključnu ulogu. Prema Burdijeu, moć je „prisutna“ u svim društvenim sferama, s tim što postoji jedno *metapolje* ili *polje moći* koje utiče na podele i sukobe u svim drugim poljima. Sada je Burdije pravoverni veberijanac – kada sukob (*Kampf*) vidi kao temelj dinamike društvenog života. Jezgro svih društvenih odnosa čini borba za moć – borba za kontrolu nad materijalnim i simboličkim resursima. Proučavanje polja moći je stoga neophodno i presudno za otkrivanje i razumevanje porekla, značenja i posledica odnosa moći u bilo kom društvu.

Za Burdijea osnovni društveni sukob postaje „sukob oko klasifikacija“ u kojem je ključni ulog moć nad klasifikacijskim šemama i sistemima koji čine osnovu za predstave o različitim grupama i time njihovu (de)mobilizaciju. On razvija pojam „simboličkog nasilja“ koji se odnosi na vladavinu putem „naturalizacije“ – procesa kroz koji se konvencionalno, arbitrarno i klasno zasnovano pojavljuje kao „prirodno“ i „objektivno“, te se moć, kroz neznanje (*méconnaissance/misrecognition*), čini nevidljivom i time efikasnijom (Bourdieu 2001: 1–2), pošto „legitimitet proističe iz činjenice da akteri primenjuju na objektivne strukture društvenog sveta strukture opažanja i vrednovanja koje su nastale iz ovih objektivnih struktura, i teže samim tim da svet doživljavaju kao očigledan“ (Burdije 1998: 154).

Kod Bergera i Lukmana nema elaboriranja pojma moći, no i pored toga oni konstatuju njenu važnost u društvu: „uspeh posebnih pojmovnih mašinerija je povezan sa posedovanjem moći onih koji se njima služe. [...] Svaki istorijski ishod sukoba bogova pre su određivali oni koji barataju boljim oružjem nego oni koji imaju bolje argumente. [...] Ko ima veću batinu, ima i veće izglede da nametne svoje definicije stvarnosti. [...] [M]oć u društvu uključuje i moć određivanja odlučujućih procesa socijalizacije, a time i moć *proizvođenja* stvarnosti“ (Berger,

Luckmann 1991: 126–127, 137). Berger-Lukmanov konceptualni okvir je pogodan osnov za razvoj teorije moći, posebno subjektivne dimenzije konstitucije moći na osnovu sistema relevantnosti¹⁵⁴, na osnovu čega je moguće objašnjenje otpora delatnika uspostavljenim strukturama moći (Dreher 2016), što je u Burdijeovoj teoriji problematičan momenat.

Još jedna tema koja je zajednička našim teoretičarima je telo kao mesto društvene reprodukcije. Ovladavanje praksama je, za Burdijea, smešteno direktno u telo i ne uključuje svest – samo podsvesni procesi zajedno sa trajnim telesnim dispozicijama proizvode delanje. Kroz pojam habitusa (sistem šema opažanja, mišljenja i delanja), koji predstavlja oblik otelotvorene istorije¹⁵⁵, Burdije teoretizuje upisivanje objektivnih struktura u telo, koje vaspitanjem biva oblikovano u stalni „podsetnik“¹⁵⁶ na „odgovarajuće“ mesto i ponašanje individua – „telesni heksis je ostvorena politička mitologija, *o-telo-tvorena*, pretvorena u permanentnu dispoziciju, trajni način stajanja, govorenja, hodanja i, time, osećanja i mišljenja“ (Bourdieu 1990: 69–70).¹⁵⁷

U bavljenju telesnošću, Berger i Lukman polaze od Plesnerovog (*Helmuth Plessner*) shvatanja *ekscentričnosti* – „čovekovo iskustvo njega samog uvek lebdi u ravnoteži između bivanja telom i posedovanja tela, ravnoteži koja uvek mora da se iznova uspostavlja“ (Berger, Luckmann 1991: 68). Ovo ima posledice za analizu delanja u materijalnoj sredini i ospoljavanja subjektivnih značenja: „kroz činove eksternalizacije, ljudska bića uspostavljaju odnos sa svojim telima i svojim fizičkim i društvenim okruženjima“ (Steets 2016a: 100). O zajedničkoj objektivnoj stvarnosti može se govoriti kada postoje u osnovi slični načini

154 Problem relevantnosti odnosi se na pitanje zašto je, iz ukupnosti proživljenog iskustva, nešto odabrano kao bitno – kako dolazi do toga da određena tema privlači pažnju, koji aspekti teme se prepoznaju kao značajni, koji delovi zalihe znanja pojedinca se koriste za tumačenje i koji motivi utiču na ovaj proces? Strukture relevantnosti se odnose na principe selekcije pomoću kojih mogu da se objasne konkretni izbori, stavovi, odluke i činovi na koje je delatnik spreman.

155 „[O]telotvorena istorija, internalizovana kao druga priroda i tako zaboravljena kao istorija“ (Bourdieu 1990: 56).

156 „[T]elo je tako konstantno prožeto svim znanjem koje reprodukuje“ (Bourdieu 1990: 73).

157 Za više detalja o „društvenoj konstrukciji tela“, videti Bourdieu 2001: 7–42.

razmišljanja i pogledi na svet povezani sa sličnim telesnim tehnikama i pokretima. Kroz internalizaciju objektivna (ne)materijalna stvarnost se pretvara u telesne prakse.

Dok se Berger i Lukman bave telom u društvu na filozofsko-antropološkom nivou, Burdije različite „telesne tehnike“ razmatra u kontekstu perpetuiranja društvenih (klasnih, rodni...) nejednakosti. Slične razlike postoje i u bavljenju jezikom i zdravorazumskim znanjem. Engleski prevod – i kasnije francusko izdanje – jedne od Burdijeovih knjiga u naslovu povezuje jezik i simboličku moć,¹⁵⁸ što nedvosmisleno ukazuje na tretman jezika kao instrumenta u društvenim borbama. Lukman i Berger u poglavlju „Jezik i znanje u svakodnevnom životu“ (Berger, Luckmann 1991: 49–61), o jeziku pišu kao o najvažnijem znakovnom sistemu ljudskog društva. Zajedničke objektivacije svakodnevnog života omogućene su i održavaju se prvenstveno jezičkim označavanjem. Razumevanje jezika je bitno za bilo kakvo razumevanje stvarnosti svakodnevnog života. Zbog svoje sposobnosti da transcendiraju „ovde i sada“, jezik pravi mostove između različitih zona unutar stvarnosti svakodnevnog života i integriše ih u smislenu celinu. Jezik omogućuje objektiviranje, čuvanje i akumuliranje biografskog i istorijskog iskustva i njegovo prenošenje novim generacijama.

Kada je u pitanju zdravorazumsko znanje, Berger i Lukman su ga učinili centralnim problemom: „Sociologija znanja mora da se bavi bilo čime što se u nekom društvu prihvata kao 'znanje' bez obzira na krajnju valjanost ili nevaljanost (po bilo kom kriterijumu) takvog 'znanja'“ (Berger, Luckmann 1991: 15). Njihov pristup je dobio etiketu *nove sociologije znanja* upravo zato što je značio „demokratizaciju“ predmeta ove discipline, koja je do tada bila koncentrisana na „proizvode“ (doktrine, ideje, ideologije) profesionalnih mislilaca. Dok se mala grupa ljudi bavi teoretisanjem i izgradnjom pogleda na svet (koji ne iscrpljuju ono što je za ljude „stvarno“), svi u društvu žive u „svetu“

158 *Language and Symbolic Power* (1991), *Language et pouvoir symbolique* (2001). Prvo francusko izdanje – iz 1982. godine – prevedeno je na srpskohrvatski i objavljeno 1992. godine kao *Što znači govoriti: ekonomija jezičnih razmjena*.

i „učestvuju u njegovom znanju“ – imaju predteorijsku „izvesnost da su pojave stvarne i da poseduju određene karakteristike“ (ibid.: 13). To „znanje“ tvori tkivo značenja bez kojeg društvo ne bi moglo da postoji (ibid.: 27).

Burdije poput Dirkema oštro odvaja zdravorazumsko znanje od naučnog, i pristupa mu preko pojma *dokse* – „prirodnog stava“ dominiranih grupa, odnosno uverenja koje karakteriše naizgled savršeno poklapanje objektivnog poretka i subjektivnih principa organizacije – usled čega se – prirodni i društveni svet čine (samo)očiglednim (Bourdieu 1990: 26). Doksa nije podvrgnuta refleksiji i ima funkciju utvrđivanja osećaja pripadanja i „nečijeg mesta“, tj. postavljanja granica društvenoj mobilnosti i kao takva „predstavlja najradikalniji oblik prihvatanja sveta, najapsolutniji oblik konzervativizma. Ovaj odnos prerefleksivnog prihvatanja sveta zasnovan na fundamentalnom verovanju u neposrednost struktura *sveta života* (*Lebenswelt*) predstavlja krajnji oblik konformizma. Ne postoji način da se pridržavamo utvrđenog poretka koji je potpuniji, kompletniji od ovog infrapolitičkog odnosa doksičnog dokaza“ (Bourdieu, Wacquant 1994: 74).

Zaključak

Ograničeni prostor ovog rada nije dozvolio detaljnije uporedno bavljenje Burdijeovom i Berger-Lukmanovom teorijom. Pitanja vezana za istraživačke metodologije koje proishode iz ovih teorijskih pristupa su, nažalost, ostala neobrađena.¹⁵⁹ Pitanjima zasnovanosti Burdijeovih shvatanja u fenomenologiji, kao i temi filozofskog stanovišta koje je odlučno uticalo na Bergera i Lukmana, takođe nije posvećena potrebna pažnja.¹⁶⁰ Ono što je učinjeno, nadamo se dovoljno informativno, jeste

159 Pitanje epistemološkog i metodološkog osnova Burdijeove sociologije obrađeno je u trećem poglavlju ovog zbornika; za interpretativnu paradigmu koja je osnova kvalitativne metodologije, čijem su razvoju doprineli Berger i Lukman, videti Berger, Kelner 1991.

160 Za fenomenološka čitanja Burdijea videti Atkinson 2020; Robbins 2016.

pružanje uvida u dva načina sinteze ideja koje su deo zaveštanja klasika sociologije, uz specifična preplitanja i različite naglaske.

Na kraju možemo ukazati na različite generalne ocene odnosa ovih teorija. S jedne strane se ističe *komplementarnost*, barem kada su u pitanju odnos subjektivnog i objektivnog, te ideje vezane za habitus i habitualiziranje (Knoblauch 2003). S druge, naglašava se *nespojivost* ovih pristupa, zbog nepremostivih razlika u teorijskoj „arhitekturi“ i „stavu“, uz ostavljanje prostora za „učenje“ jedne teorije od druge, ali u granicama svakog od ovih teorijskih okvira (Bongaerts 2019). Davanje konačnog suda o burdijeovskoj i berger-lukmanovskoj teoriji nije bio cilj ovog rada, ali jeste predlog za čitaoce. Otvorenost oba pristupa, koju definiše njihov konceptualni potencijal, takav pokušaj može učiniti posebno zanimljivim.

Literatura:

- Abercrombie, Nicholas (1986), „Knowledge, Order, and Human Autonomy“, u: Davison Hunter, James, Stephen C. Ainsley (ur.), *Making Sense of Modern Times: Peter L. Berger and the Vision of Interpretive Sociology*, London i New York: Routledge & K. Paul: 11–30.
- Atkinson, Will (2020), *Bourdieu and After: A Guide to Relational Phenomenology*, New York: Routledge.
- Ber, Vivijen (2001), *Uvod u socijalni konstrukcionizam*, Beograd: Zepter Book World.
- Berger, Peter, Hansfrid Kelner (1991), *Sociologija u novom ključu*, Niš: Gradina.
- Berger, Peter L. (1971), „Sociology and Freedom“, *The American Sociologist* 6(1): 1–5.
- Berger, Peter L. (1990), *The Sacred Canopy: Elements of a Sociological Theory of Religion*, New York: Anchor Books.
- Berger, Peter L. (1992), „Reflections on the Twenty-Fifth Anniversary of the Social Construction of Reality“, *Perspectives* 15(2): 1–2, 4.
- Berger, Peter L. (2004), *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*, New York: Anchor Books.
- Berger, Peter L. (2011), *Adventures of an Accidental Sociologist: How to Explain the World without Becoming a Bore*, Amherst, N. Y: Prometheus Books.
- Berger, Peter L., Thomas Luckmann (1991), *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Harmondsworth: Penguin.
- Bongaerts, Gregor (2019), „Habitualization and Habitus: On the Relation between Social Constructivism and the Theory of Practice“, u: Michaela Pfadenhauer and Hubert Knoblauch (ur.), *Social Constructivism as Paradigm? The Legacy of The Social Construction of Reality*, New York: Routledge: 251–258.
- Bourdieu, Pierre (1977), „Sur le pouvoir symbolique“, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 32(3): 405–11.
- Bourdieu, Pierre (1990), *The Logic of Practice*, Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2001), *Masculine Domination*, Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2014), *Znanost o znanosti i refleksivnost*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo.
- Bourdieu, Pierre (2019a), *Habitus and Field. General Sociology, Volume 2*, Lectures at the College de France (1982–1983), Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, Pierre (2019b), *Nacrta za autoanalizu*, Loznica: Karpos.
- Bourdieu, Pierre i dr. (2012), „With Weber Against Weber: In Conversation With Pierre Bourdieu“, u: Simon, Susen, Bryan Turner (ur.), *The Legacy of Pierre Bourdieu*, London: Anthem Press: 111–124.
- Bourdieu, Pierre, Loïc J. D. Wacquant (1994), *An Invitation to Reflexive Sociology*, Chicago: University of Chicago Press.
- Burdije, Pjer (1998), „Društveni prostor i simbolička moć“, u: Ivana Spasić (ur.), *Interpretativna sociologija*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: 143–158.

- Burdije, Pjer (1999a), *Nacrt za jednu teoriju prakse: tri studije o kabilskoj etnologiji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, Pjer (1999b), *Signalna svetla: prilozi za otpor neoliberalnoj invaziji*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Burdije, Pjer, Teri Iglton (2020), „Doksa i svakodnevni život“, *Godišnjak za sociologiju* 16(25): 105–118.
- Burdije, Pjer, Žan-Klod Paseron (2012), „Reprodukcija u obrazovanju, društvu i kulturi“, *Reč: časopis za književnost, kulturu i društvena pitanja* 82(28): 67–121.
- Calhoun, Craig (1996), „A Different Poststructuralism“, *Contemporary Sociology* 25(3): 302–305.
- Collin, Finn (1997), *Social Reality*, London: Routledge.
- Detel, Wolfgang (2001), „Social Constructivism“, u: Smelser, Neil, Paul Baltes (ur.), *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, Amsterdam/New York: Elsevier: 14264–14267.
- Dreher, Jochen (2016), „The Social Construction of Power: Reflections Beyond Berger/Luckmann and Bourdieu“, *Cultural Sociology* 10(1): 53–68.
- Dreher, Jochen (2019), „Oblivion of Power? The Social Construction of Reality and the (Counter-) Critique of Pierre Bourdieu“, u: Pfadenhauer, Michaela, Hubert Knoblauch (ur.), *Social Constructivism as Paradigm? The Legacy of The Social Construction of Reality*, New York: Routledge: 235–250.
- Dreher, Jochen, Andreas Göttlich (2016), „Structures of a Life-Work: A Reconstruction of the Oeuvre of Thomas Luckmann“, *Human Studies* 39(1): 27–49.
- Eberle, Thomas (2019), „Variations of Constructivism“, u: Pfadenhauer, Michaela, Hubert Knoblauch (ur.), *Social Constructivism as Paradigm? The Legacy of The Social Construction of Reality*, New York: Routledge: 131–151.
- Eribon, Didije (2014), *Mišel Fuko: biografija*, Loznica: Karpos.
- Flick, Uwe (2004), „Constructivism“, u: Flick, Uwe, Ernst von Kardoff, Ines Steinke (ur.), *A Companion to Qualitative Research*, London: SAGE: 88–94.
- Hacking, Ian. (1999), *The Social Construction of What?*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Hjelm, Titus (2014), *Social Constructionisms: Approaches to the Study of the Human World*, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Holstein, James, Jaber Gubrium (ur.) (2008), *Handbook of Constructionist Research*, New York: Guilford Press.
- Jovanović, Miloš (2019), „Lukmanova teorija ličnog identiteta“, *Glasnik Etnografskog instituta* 67(1): 105–119.
- Knoblauch, Hubert (2003), „Habitus und Habitualisierung: Zur Komplementarität von Bourdieu mit dem Sozialkonstruktivismus“, u: von Boike, Rehbein, Gernot Saalman, Herrmann Schwengel (ur.), *Pierre Bourdieus Theorie des Sozialen: Probleme und Perspektiven*, Konstanz: UVK Verl.-Ges: 187–201.
- Knoblauch, Hubert (2011), „Relativism, Meaning and the New Sociology of Knowledge“, u: Schantz, Richard, Markus Seidel (ur.), *The Problem of Relativism in the Sociology of (Scientific) Knowledge*, De Gruyter: 131–156.

- Knoblauch, Hubert, René Wilke (2016), „The Common Denominator: The Reception and Impact of Berger and Luckmann’s *The Social Construction of Reality*“, *Human Studies* 39 (1): 51–69.
- Lock, Andrew, Thomas Strong (2010), *Social Constructionism: Sources and Stirrings in Theory and Practice*, Cambridge, UK i New York: Cambridge University Press.
- Luckmann, Thomas (2001), „Berger and His Collaborator(s)“, u: Woodhead, Linda, Paul Heela, David Martin (ur.), *Peter Berger and the Study of Religion*, London, New York: Routledge: 17–25.
- Marinković, Dušan (2006), *Konstrukcija društvene realnosti u sociologiji*, Novi Sad: Prometej.
- Meyer, Renate (2008), „New Sociology of Knowledge: Historical Legacy and Contributions to Current Debates in Institutional Research“, u: Greenwood, Royston i dr. (ur.), *The SAGE Handbook of Organizational Institutionalism*, London: SAGE: 519–538.
- Niče, Fridrih (1972), *Volja za moć*, Beograd: Prosveta.
- Pfadenhauer, Michaela, Hubert Knoblauch (ur.) (2019), *Social Constructivism as Paradigm? The Legacy of The Social Construction of Reality*, New York: Routledge.
- Ralón, Gonzalo, Laureano Ralón (2013), „Interview with Howard S. Becker“, *Figure/Ground*, January (Online <http://figureground.org/interview-with-howard-s-becker/>).
- Ricer, Džordž (2009), *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*, Beograd: Službeni glasnik.
- Robbins, Derek (2016), „Reading Bourdieu Phenomenologically“, u: Robins, Derek (ur.), *The Anthem Companion to Pierre Bourdieu*, London, New York: Anthem Press: 19–48.
- Schneider, Joseph (2005), „Social Constructionism“, u: Ritzer George (ur.), *Encyclopedia of Social Theory*, 2: Thousand Oaks, CA: SAGE: 724–729.
- Schnettler, Bernt, Hubert Knoblauch, Jürgen Raab (2017), „The ‘New’ Sociology of Knowledge“, u: Babich, Babette (ur.), *Hermeneutic Philosophies of Social Science*, Berlin, Boston: De Gruyter: 237–265.
- Scott, John (ur.) (2014), *A Dictionary of Sociology*, 4th ed., Oxford: Oxford University Press.
- Spasić, Ivana (1996), „Vidovi konstrukcionizma: neke konvergencije u savremenoj sociološkoj teoriji“, *Sociologija* 38 (1): 30–46.
- Spasić, Ivana (2019), „Društvena konstrukcija stvarnosti i konstrukcionizam: nesporazum koji to (možda) nije“, *Glasnik Etnografskog instituta* 67(1): 15–32.
- Steets, Silke (2016a), „Taking Berger and Luckmann to the Realm of Materiality: Architecture as a Social Construction“, *Cultural Sociology* 10(1): 93–108.
- Steets, Silke (2016b), „What Makes People Tick? And What Makes a Society Tick? And Is a Theory Useful for Understanding?: An Interview with Peter L. Berger“, *Human Studies* 39(1): 7–25.
- Stojnov, Dušan (2007), „Konstruktivizam“, u: Mimica, Aljoša, Marija Bogdanović (ur.), *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: 254.

- Swartz, David (1997), *Culture & Power: The Sociology of Pierre Bourdieu*, Chicago: University of Chicago Press.
- Swartz, David (2005), „From Critical Sociology to Public Intellectual: Pierre Bourdieu & Politics“, u: Swartz David, Vera Zolberg (ur.), *After Bourdieu*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers: 333–364.
- Tairako, Tomonaga (2017), „Versachlichung and Verdinglichung: Basic Categories of Marx’s Theory of Reification and Their Logical Construction“, *Hitotsubashi Journal of Social Studies* 48(1): 1–26.
- Vandenbergh, Frédéric (2018), „Under the Sacred Canopy: Peter Berger (1929–2017)“, *European Journal of Social Theory* 21(3): 407–415.
- Wacquant, Loïc (1998), „Pierre Bourdieu“, u: Stones, Rob (ur.), *Key Sociological Thinkers*, London: Macmillan Education UK: 215–229.